

**The Scientific Journal in Jurisprudence and Bases of Islamic Law The 17 rd.
Year/NO:2 Summer 2024**

Investigating the simulation verdict from the point of view of Shia and Hanafi jurists

alireza safari¹ Seyed Askari Hosseini Moghadam²
Seyyed Ali Hashemi Khanabasi³ Abbas Arab Khazaili⁴

Received date: 2023/11/14

Acceptance date: 2024/2/3

Abstract

Among the evolving human achievements are therapeutic simulation and the technique of obtaining stem cells from the embryo. In this technology, embryos are created in the laboratory to use the stem cells of those embryos to treat diseases. In the meantime, obtaining stem cells from laboratory embryos, which is the basis of therapeutic simulation, is desirable in Islamic jurisprudence for some and rejected by others. Accordingly, in this study, we intend to use the Islamic rules in a comparative comparison to analyze and analyze therapeutic simulation in terms of the jurisprudence of Islamic religions. The research method of this article is descriptive analysis. Research information has also been collected in a library. Findings show that famous Shiite and Sunni jurists agree in this regard and consider the use of this treatment technique as a step towards a deeper understanding of the hidden traditions of the universe and based on the principle of immorality and permission, accept it according to the principles. And they consider the claim of impermissibility to be justified.

Keywords: Therapeutic Simulation, Human Embryo, Stem Cell, Shiite Jurisprudence, Sunni Jurisprudence

۱ . PhD student of Theology and Islamic Studies, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Sari Branch, Islamic Azad University, Sari, Iran

۲ . Assistant Professor, Department of Islamic Law and Jurisprudence, Sari Branch, Islamic Azad University, Sari, Iran.
dhoseini@gmail.com

۳ . Assistant Professor, Department of Islamic Sciences, Sari Agricultural Sciences and Natural Resources University, Sari, Iran.
a.hashemi1@yahoo.com

۴ . Assistant Professor, Department of Islamic Law and Jurisprudence, Sari Branch, Islamic Azad University, Sari, Iran.

بررسی حکم شبیه‌سازی درمانی از دیدگاه فقهای شیعه و فقهای حنفیه

علیرضا صفری^۱ سید عسکری حسینی مقدم^۲ عباس عرب خزایلی^۳ سیدعلی هاشمی خانعباسی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۸/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۴

چکیده

شبیه‌سازی درمانی و تکنیک اخذ سلول‌های بنیادی به عنوان زیر مجموعه‌ای از دستاوردهای بزرگ شبیه‌سازی، در قرن اخیر به یک بحث جهانی تبدیل شده و در خدمت بشریت قرار گرفته است. در پژوهش حاضر بر آن هستیم تا با بررسی دیدگاه فقهای شیعه و اهل سنت (فقهای حنفیه) و با بهره‌گیری از روش تحلیلی-توصیفی، این مسئله را مورد کنکاش قرار دهیم. شبیه‌سازی درمانی در مرحله قبل از انتقال به رحم مطرح است و مستلزم از بین بردن پیش رویان بوده و بدین ترتیب ابهام سقط جنین که عملی حرام است را ایجاد می‌نماید. اخذ سلول از رویان و نیز بافت‌های بدن، ایجاد تمایز در آن‌ها و تولید بافت جهت پیوند در فقه شیعه و حقوق ایران جایز است زیرا آنان قائل به جواز خرید و فروش اعضای انسان به انسان بیمار دیگر می‌باشند. اما اهل سنت نظر مطلق و یکسانی در مورد شبیه‌سازی درمانی انسان ندارند. گروهی معتقدند که جنین از لحظه ی آبستنی دارای روح است و برداشتن سلول‌های بنیادی آن و از بین بردن حیات جنین به طور قطع و یقین حرام است زیرا او مخلوقی است که حیات انسانی را کسب کرده است و لو این‌که به طریق شبیه‌سازی بوده باشد. اما عده‌ای دیگر از علمای اهل سنت که قائل به ولوج روح از ۴ ماهگی به بعد هستند معتقدند به دلایلی چند شبیه‌سازی درمانی مجاز است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مشهور فقهای شیعه و اهل سنت در این زمینه هم نظرند و به کارگیری این تکنیک درمانی را قدمی در راستای فهم عمیق تر و صحیح تر از سنت‌های نهان هستی دانسته و با در نظر گرفتن اصل اباحه و جواز، قبول این تکنیک باید مطابق با اصول باشد و ادعای عدم جواز آن نیازمند ارائه دلایل عقلی و نقلی می‌باشد.

کلید واژه‌ها: شبیه‌سازی درمانی، جنین انسانی، سلول بنیادی، فقه شیعه، فقه اهل سنت

۱. دانشجوی دکتری الهیات و معارف اسلامی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، ساری، ایران.

۲. استادیار، گروه حقوق و فقه اسلامی، واحد ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، ساری، ایران. (نویسنده مسئول)

۳. استادیار، گروه حقوق و فقه اسلامی، واحد ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، ساری، ایران.

۴. استادیار، گروه حقوق و فقه اسلامی، واحد ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، ساری، ایران.

مقدمه

تلاش دانشمندان برای کنترل و درمان بیماری‌ها هر روز افق‌های جدیدی را به روی جامعه بشری می‌گشاید. شبیه‌سازی که در مورد گیاهان و حیوانات با موفقیت همراه شده، از یک سو چالش‌هایی عظیم و پرسش‌هایی بنیادین را در مورد شبیه‌سازی انسان دامن زده است و از سوی دیگر نویدبخش علاج بسیاری از بیماری‌ها بوده است. شبیه‌سازی می‌تواند منافع بالقوه‌ای را به همراه داشته باشد. در عین حال همانند هر پدیده دیگری ممکن است مورد استفاده‌های سوء نیز قرار بگیرد. این پدیده می‌تواند برای تولید سلول‌های بنیادی، درمان ناباروری و باز پدید آوردن اعضای از دست رفته به کار گرفته شود. سلول‌های بنیادی از جنین شبیه جهان در حال تغییر و تحول است، تلاش بشر برای دست یابی انسان به علوم مختلف بدون تردید نمی‌تواند بدون انگیزه به کارگیری تکنیک‌ها باشد و گرنه تاریخ علم و علم‌آموزی مسیری متفاوت را می‌پیمود و انسان انگیزه‌ای برای کشف رموز ناگشوده طبیعت نداشت.

بررسی آثار و احکام شبیه‌سازی درمانی از دیدگاه فقه اسلامی و تبیین دیدگاه‌های فقهی موجود در این زمینه بحثی است که با توجه به این مسأله باید مورد امعان نظر قرار گیرد چرا که فقه پویای اسلامی به عنوان یکی از اصلی‌ترین حوزه‌های طرح مسائل انسانی با هدف بررسی چالش‌های مرتبط با تکنیک شبیه‌سازی درمانی و تحلیل اصول و پیامدهای حاکم بر این مسأله و تبیین آثار فقهی و حقوقی این تحقیقات و ضرورت ایجاد راه کارها و قوانینی برای پیشگیری از پیامدها و سوء استفاده‌های احتمالی از این مسأله، تعالیم دینی و عرفی مربوطه را به صورتی دقیق و موشکافانه مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد داد.

شبیه‌سازی درمانی به عنوان یکی از موضوعات چالش برانگیز جهان معاصر که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است مورد توجه بسیاری از پژوهشگران بوده اما هنوز تحقیق مفصل فقهی در اینباره صورت نگرفته است، علاوه بر این، مقررات خاصی در این خصوص در نظام حقوقی کشور وجود ندارد لذا مباحث فقهی منبع اصلی قانونگذاری در این زمینه واقع می‌گردد بنابراین پژوهش در این زمینه بسیار حائز اهمیت است و ممکن است نتایج پژوهش در این رابطه بسیار سودمند باشد. با توجه به مراتب مذکور، در پژوهش حاضر تلاش شده است تا به این پرسش پاسخ داده شود که حکم فقهی بهره‌گیری از تکنیک شبیه‌سازی جهت درمان بیماری‌ها از منظر فقه شیعه و اهل سنت چیست؟ برای پاسخ دادن به این پرسش لازم است ابتدا به بررسی مفهوم شبیه‌سازی پرداخته شود و بعد از آن با استفاده از منابع کتابخانه‌ای موجود به بررسی تطبیقی این مسئله در فقه شیعه و اهل سنت پرداخته شود. در این پژوهش سعی خواهیم داشت چالش‌های اخلاقی و نظریات فقهی در خصوص شبیه‌سازی درمانی را مورد بررسی قرار دهیم.

۱- مفهوم شبیه‌سازی درمانی

اساس کار شبیه‌سازی درمانی تقریباً مشابه شبیه‌سازی است. شبیه‌سازی عبارت است از تولید یک یا چند گیاه یا جانور از یک گیاه یا جانور اولیه که هر دو از نظر ژنتیکی شبیه به هم هستند در واقع شبیه‌سازی نوعی تولید مثل غیر جنسی است که انجام آن مستلزم اخذ سلول از دهنده و استفاده از هسته آن سلول به عنوان منبع ژن می‌باشد. هدف از شبیه‌سازی درمانی به دست آوردن سلول‌های سالم از یک فرد مبتلا به یک بیماری خاص و به دست آوردن مشابه‌هایی از آنها به طوری که بتوان این سلول‌ها را به عنوان منبعی از سلول‌ها و بافت‌های کاملاً قابل پیوند و سازگار با بدن بیمار به کار برد و بافت‌ها و اندام‌های آسیب دهنده آن را با بافت‌ها و اندام‌های سالم جایگزین نمود. شبیه‌سازی درمانی فرایندی است که در چند مرحله به وقوع می‌پیوندد مرحله اول انتقال هسته

سلولی و مرحله دوم تحریک تخمک حاوی هسته سلول جسمی مرحله سوم بیرون آوردن توده سلولی درون رویان است (اسلامی، ۱۳۸۶، ۷۷).

لازم است ذکر شود که همانندسازی تنها راه به دست آوردن سلول‌های بنیادی نیست، بلکه از راه‌های دیگری من جمله جنین‌های سقط شده، جنین‌های اضافه حاصل از شیوه‌های درمان ناباروری، سلول‌های بنیادی انسان بالغ و سلول‌های بنیادی به دست آمده از خون بند ناف نیز می‌توان این سلول‌ها را به دست آورد. البته به دلیل وجود عیب‌ها و خطرهای زیاد هر یک از شیوه‌های مزبور و مزایا و قابلیت‌های انکارناپذیر سلول‌های بنیادی جنینی به دست آمده از شیوه انتقال هسته سلول، توجه دنیای پزشکان را به این شیوه مذکور معطوف نموده است (پایا، ۱۳۸۶، ۲۷).

۲- شبیه‌سازی درمانی در فقه امامیه

در شبیه‌سازی درمانی مقادیر فراوانی از جنین‌های شبیه‌سازی شده از بین می‌رود. اما چگونه می‌توان از جنین‌های شبیه‌سازی شده حمایت کرد؟ آیا جنین‌های شبیه‌سازی شده به عنوان دارنده و صاحب حق به شمار می‌آیند؟ از نظر بعضی از فقیهان شیعه تولید و تلف شدن جنین‌های آزمایشگاهی و استفاده از سلول‌های بنیادی آن اشکال ندارد زیرا دلایل مرتبط با حرام دانستن سقط جنین و واجب شدن پرداخت دیه بابت آن، بعد از مرحله‌ای است که جنین در رحم مادر استقرار می‌یابد؛ در حالی که جنین‌هایی که در این پژوهش‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد در مرحله تک سلولی و رویان بوده و در رحم مستقر نیستند. در این راستا، از آیاتی استفاده می‌شود که مرتبط با آفرینش انسان هستند از جمله آیه شریفه «ثم جعلناه نطفه فی قرار مکین» (مومنون/۱۳) که به اولین مرحله از آفرینش انسان اشاره دارد که به صورت نطفه در رحم مادر استقرار می‌یابد. از این رو جنین شبیه‌سازی شده نیز هر چند پتانسیل تبدیل شدن به انسان کامل را دارد، اما وضعیت و حالت آن با جنینی که معمولاً از طریق آمیزش جنسی دو انسان مذکر و مونث به وجود آمده و در رحم مادر قرار می‌گیرد، متفاوت است.

یکی از ویژگی‌های مهم و منحصر به فرد شبیه‌سازی درمانی نقش مهم آن در درمان بیماریهای صعب‌العلاج و کشنده است. بنابراین تحلیل فقهی این مسئله حائز اهمیت است. شبیه‌سازی درمانی در جهان اسلام با مخالفت‌های شدیدی رو به رو بوده و به جای کنکاش همه جانبه و از همه سو نگر به اظهارنظرهای کلی و موردی بسنده شده است در این میان مخالفت‌ها و اختلاف نظرهایی در بین فقها و حقوقدانان مشاهده شده اما اکثر اندیشمندان و مجامع علمی شیعه به حلال بودن و جواز نفس عمل شبیه‌سازی اعتقاد دارند و فقط در صورتی آن را حرام میدانند که عناوین ثانویه مانند کاربردهای منفی بر آن عارض شود. در این زمینه سه دیدگاه از سوی فقها ارائه شده است؛ اولین دیدگاه جواز مطلق در خصوص شبیه‌سازی درمانی است. مطابق این دیدگاه برخی از صاحب نظران و فقیهان به دلیل عدم وجود نصی خاص و شفاف که نشان‌دهنده حرام بودن شبیه‌سازی باشد و همچنین با در نظر گرفتن قاعده "کل شیء لک حلال حتی تعلم انه حرام بعینه فتدعه" (هرچیزی برای تو حلال است تا زمانی که بدانی آن چیز حرام است پس آن را رها کن) و اصل اباحه، شبیه‌سازی درمانی را مجاز شمردند.

سوالی که در اینجا مطرح است این است که حکم شبیه‌سازی درمانی چیست و اینکه این شبیه‌سازی در واقع تولید جنین است برای استفاده در تحقیقات و هدف از آن تولید انسان نیست بلکه هدف از آن به دست آوردن سلول‌های بنیادی جنینی است که در تحقیقات پیشبردی و درمان بیماری‌ها مورد استفاده قرار گیرد پاسخ‌هایی به این سوال داده شده. بر اساس نظر آیت‌الله موسوی اردبیلی اینگونه برداشت می‌شود که اسلام برای انجام پژوهش‌های علمی محدودیتی قائل نیست بلکه این را یک وظیفه دینی می‌داند، اما لازم است تمام جوانب امر بررسی و احتیاط لازم به کار گرفته شود. (استفتانات، ۱۳۸۱، ۲۳۱) آیت‌الله فاضل لنکرانی این

گونه بیان می‌کند که شبیه‌سازی درمانی و تولید عضو برای پیوند اشکالی ندارد که به نظر می‌رسد حکم شرعی در این باره جواز است و از آنجایی که دلیلی برای حرمت آن وجود ندارد و اصل در افعال اباحه است و با هم نیازی به دلیل ندارد پس حرمت نیازمند دلیل است. (صادقی، ۱۳۸۸، ۷۹)

بر اساس دیدگاه آیت الله خامنه‌ای استفاده از سلول‌های بنیادی بلامانع است ولی استفاده همانندسازی آن حرام است به نظر می‌رسد طبق این نظریه اگر هدف از شبیه‌سازی انسان این باشد که قطعه‌های سالم را از بدن جدا نموده و به شخصی دیگر پیوند نمایند، این کار حرام بوده و به هیچ عنوان جایز نمی‌باشد اما اگر هدف از شبیه‌سازی انسان این باشد که اعضای معین و مشخصی از بدن را شبیه‌سازی نموده و از آن اعضا برای درمان سایر افراد بیمار استفاده شود بلامانع است. (استفتائات، ۱۳۸۹، ۲۱)

آیت الله محمد یزدی: رویان احکام جنین را ندارد؛ به خصوص که لقاح در لوله آزمایشگاه است. بنابراین، تخریب آن و به دست آوردن سلول‌های بنیادی بلاشکال است، زیرا رویان احترام جنین را ندارد و در این مرحله صدق سقط کردن نیز مشکل است، زیرا سقط امری عرضی است و مقصود از سقط، تخریب در رحم است. (محمدی، ۱۳۸۹، ۹۸)

دومین دیدگاه در خصوص شبیه‌سازی درمانی، جواز مشروط در خصوص شبیه‌سازی درمانی است که در این خصوص برخی از فقها رای برای جواز آن به صورت مشروط داده‌اند و معتقد هستند که استفاده‌های مکرر و انجام گسترده این مسئله منجر به مشکلات و مفاسدی خواهد شد. در این خصوص آیت‌الله مکارم شیرازی معتقد است: "شبیه‌سازی برای پیوند اعضا اشکال شرعی ندارد و اگر مقصود از شبیه‌سازی انسان جدا کردن قطعه سالم از بدن و پیوند به دیگری باشد حرام است اما اگر مقصود برای درمان بیماری باشد بلامانع است اشکالی ندارد". (مکارم شیرازی، بیتا، ۳۴). همچنین آیت الله بهجت آن را در صورتی که سقط یا قتل نباشد بلا اشکال می‌داند. ایشان بر این باور هستند که شبیه‌سازی درمانی احتمال مرگ جنین را بالا می‌برد و همچنین مشکلاتی را به همراه خواهد داشت به همین دلیل آن را در صورتی که موجب سقط یا قتل نباشد مجاز می‌داند. (نرم افزار گنجینه، ۲) همچنین آیت الله شاهرودی بیان می‌کند چنانچه شبیه‌سازی اعضای انسان باشد به انگیزه درمان اشکالی ندارد از سخن ایشان این گونه برداشت می‌شود که جواز در صورتی است که مصلحتی حقیقی برای انسان وجود داشته باشد پس اگر شبیه‌سازی برای معالجه به کار رود بلامانع است. (نرم افزار گنجینه، ۲)

آیت الله تبریزی اظهار داشته اند که شبیه‌سازی قبل از ولوج روح بلامانع است و پس از به وجود آمدن روح از بین بردن جنین قتل نفس محسوب میشود و حرام است. (اسلامی، ۱۳۸۴، ۲۲)

نکته قابل تاملی که در نظریه جواز مطلق در خصوص شبیه‌سازی درمانی وجود دارد این است که نباید به طور مطلق درباره شبیه‌سازی درمانی حکم نمود و باید قائل به تفکیک شد به این معنا که باید کاربرد شبیه‌سازی درمانی را در نظر گرفت و نسبت به آن حکم صادر کرد.

دیدگاه دیگری که وجود دارد عدم جواز مطلق در خصوص شبیه‌سازی درمانی است به صورتی که آن را به طور مطلق حرامی دارند به صورتی که در این رابطه آیت الله صافی گلپایگانی حکم این مورد را اینگونه بیان میکند که شبیه‌سازی حیوان غیر انسان اشکال ندارد ولی شبیه‌سازی انسان جایز نیست ایشان به عدم جواز عقیده دارند گونه‌ای استدلال می‌کنند که همان طور که شبیه‌سازی درمانی با هدف به دست آوردن سلول بنیادی صورت می‌گیرد و پس از آن جنین شبیه‌سازی شده دور انداخته می‌شود چنانچه جنین از بدو پیدایش و از زمانی که شکل می‌گیرد انسان محسوب می‌شود شبیه‌سازی درمانی و ایجاد جنین با کرامت انسانی

ناسازگار است ایشان نیز معتقد هستند که می‌توان به جای استفاده از سلول‌های بنیادین جنینی از روش سلول بنیادین انسان بزرگسال استفاده کرد و از آن معایب نیز به دور ماند. (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۱، ۹۱۲۴۹)

با بررسی این دیدگاه می‌توان اظهار داشت که فقهای امامیه شبیه‌سازی درمانی را از چهار جهت دارای حرمت می‌دانند. اولین جهت حکم حرمت نبود سازی رویان از باب قتل است؛ که در این مورد باید دید عنوان قتل کرده شرعی حرام است در چه سطحی به از بین بردن جنین اطلاق می‌شود. جهت دوم حکم حرمت نبود سازی رویان از بابت توسعه در موضوع قتل است؛ در این نظریه به روایتی اشاره می‌شود که به توسعه تعبدی در موضوع قتل اشاره شده است. در این نظریه با توجه به مباحث مربوطه عنوان قتل تنها پس از مرحله استقرار و مرحله لانه‌گزینی آن در رحم است پس این دیدگاه قابل استناد نیست.

در سومین جهت یعنی حرمت نبودسازی رویان از باب قتل با یک مفهوم مخترع شرعی به این منظور که شارع برای قتل یک مفهوم خاص اختراعی با گستره‌ای فراخ در نظر دارد که فراتر از قتل جنین ذی روح هست و جنین غیر ذی روح و حتی بالاتر نطفه منعقد را هم در بر می‌گیرد. نمی‌توان این فرضیه را درست دانست بنابراین این فرض مردود است چرا که بعید است که اشاره مفهوم ویژه‌ای برای قتل ارائه کرده باشد و اصل عدم ادول از مفهوم عرفی را کنار گذاشته باشد.

چهارمین فرضیه و جهت حرمت شبیه‌سازی درمانی از باب منع از نبودسازی است بدیهی است که در این باره منی در نصوص وجود ندارد زیرا موضوع مذکور از موارد مستحدث است.

۲-۱- ارزش نسبی حیات جنین‌های آزمایشگاهی

از دیدگاه فقیهان شیعه، جنینی که در مراحل اولیه وجود بوده و هنوز به رحم مادر انتقال نیافته است، قبل از متقل شدن به رحم مادر شامل هیچ یک از احکام شرعی مانند وجوب نگهداری و حفظ جنین و حرام بودن تزیین آن نشده و تا زمانی که به رحم مادر انتقال نیافته باشد، استفاده پژوهشی و درمانی از آن اشکالی ندارد زیرا دلایل مرتبط با حرام بودن سقط جنین و الزام پرداخت دیه مربوط به مرحله بعد از مستقر شدن و لانه‌گزینی جنین در رحم است.

۲-۲- اصل اباحه و جواز و فقدان دلیل بر حرمت

به موجب اصل اباحه، هر آن چه که خداوند در کره‌خاکی خلق کرده است، برای انسانی که به واسطه قدرت اندیشه و تعقل از موجودات دیگر متمایز می‌شود، مجاز بوده و صرفاً زمانی از بهره‌مندی آنها منع می‌گردد که تصریحی بر منع آن وجود داشته باشد. بعضی از صاحب‌نظران اسلامی با توسل به این اصل، شبیه‌سازی درمانی را جایز دانسته‌اند و مدعی هستند که چنین اندیشه‌ای با ادله عقلی و نقلی همگام بوده و فقهای زیادی بر صحت آن اذعان داشته‌اند. از این نگاه، هیچ دلیل شرعی بر حرمت تصرف در جنینی که هنوز به تکامل نرسیده، وجود ندارد. تنها با اتکا بر این که یک مجموعه سلولی پتانسیل تبدیل شدن به انسان کامل را دارد نیز نمی‌توان عدم جواز استخراج سلول بنیادی از آن را نتیجه‌گیری نمود زیرا مواردی در فقه وجود دارد که مطابق آنها استدلال می‌شود صرف اینکه یک نطفه صلاحیت و پتانسیل تبدیل شدن به انسان کامل را دارد نمی‌تواند دلیل بر حرمت بودن از بین بردن آن نطفه باشد. یکی از مشهورترین این موارد، مسئله عزل است که مطابق آن هیچ دلیل شرعی نمی‌توان یافت که حتماً باید از یک سلول لقاح یافته برای ایجاد یک فرزند استفاده شود بلکه بنابر قاعده «کل شی لک حلال» و همچنین اصل برائت که از اصول مسلم و مقبول شرعی است، استخراج سلول‌های بنیادی از یک توده سلولی جایز خواهد بود و دلیلی بر حرمت بودن آن وجود ندارد (گفتگو با اندیشه‌وران حوزه، ۱۳۸۵، ۷۱).

۲-۳- تزامم حکمین

برخی برای استحکام ادله جواز از قاعده «تزامم حکمین» که یکی از قواعد فقه می‌باشد استفاده می‌کنند (محمدی، ۱۳۸۲، ۳۴۷). مطابق این قاعده، بین دلایل ارائه شده برای حرام بودن سقط جنین با دلایل ارائه شده برای واجب بودن حفظ جان انسان بیمار تزامم وجود دارد. بدون هیچ شک و تردیدی حفظ جان انسان اهمیت ویژه‌ای دارد به حدی که تقیه کردن به منظور حفظ جان خود یا فردی دیگر لازم و مجاز است. بنابراین، در شبیه‌سازی درمانی جهت نجات جان بیماران، موضوع اهم و مهم مطرح می‌شود. مطابق قاعده تزامم، حکم مهم که حرام بودن اتلاف جنین شبیه‌سازی شده است، در برابر حکم اهم که حفظ جان یک انسان بیمار است، از فعلیت و اعتبار ساقط می‌شود (مکارم شیرازی، بی تا، ۳۴).

۲-۴- ضرورت و حرج

از مهم ترین دلایل و استنادات فقهی که در این بحث استفاده می‌شود، «ضرورت و اضطرار» و «نفی حرج» است که از توجه شدید شارع و قانونگذار به حفظ جان انسان نشأت می‌گیرد (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۹ق، ج ۱، ص ۲۰۹). طبق این مبنا، زمانی که خطر از بین رفتن انسانی به دلیل بیماری‌های صعب‌العلاج و لا علاج وجود داشته باشد، از بین بردن جنین‌های آزمایشگاهی که هنوز دارای روح نیستند، توجیه پذیر است چرا که حفظ حیات و جلوگیری از نابودی و هلاکت جان انسان واجب است. از نظر عرفی اضطرار زمانی به وجود می‌آید که بین دو امر تعارض وجود داشته باشد که از نظر شرعی یکی از این دو امر از دیگری اهمیت بیشتری داشته باشد برای نمونه از نظر شرعی حفظ جان انسان از اهمیت بیشتری نسبت به حیات جنین‌های آزمایشگاهی دارد. موارد حرجی نیز شبیه موارد اضطراری است. مواردی مانند اینکه انسان به دلیل ترک معالجه، با مشکل اساسی مواجه شود یا زمان درمان بیماری طولانی شود، جزو موارد حرجی محسوب می‌شود. در تمامی این موارد دلایل مرتبط با حرام بودن از بین بردن جنین انسانی شامل اجرای این تکنیک می‌شود. (طلعتی، ۲۹۹، ۱۳۸۳)

۳- شبیه‌سازی درمانی در فقه اهل سنت

آرای مذاهب چهارگانه اهل سنت در خصوص جواز یا عدم جواز شبیه‌سازی درمانی بسیار مختلف و پراکنده است. مهم ترین دلیل آن این است نصی صریح در خصوص این مسأله وجود ندارد و در نتیجه فقهای هر یک از مذاهب چهارگانه با توجه به مبانی خاص مذهب خودشان اجتهادات مختلفی داشته اند.

اهل سنت بر حرمت شبیه‌سازی انسان اجماع دارند اما این اتفاق نظر در مورد شبیه‌سازی درمانی و پژوهشی وجود ندارد اکثر علمای عام میان دو مرحله حاملگی تفاوت قائل شده اند و می‌گویند روح دار شدن بعد از ۱۲۰ روز یا اتمام ماه چهارم اتفاق می‌افتد. از سوی دیگر تعدادی از علمای اهل سنت احتیاطی برای این تفاوت قائل هستند زیرا اعتقاد دارند جنین در دوره قبل از روح دار شدن یک موجود زنده به شمار می‌آید و اتلاف آن گناه محسوب می‌شود. حاصل این نظریات ظهور دو نظر متعارض از طرف فقهای اهل سنت می‌شود؛ نظریه جواز و نظریه عدم جواز.

برخی از فقها تاکید کردند که شبیه‌سازی اعضا به شرط آنکه در خدمت درمان انسان قرار گیرد با مبانی دین اسلام ناسازگار نیست. همچنین سازمان اسلامی علوم طبیعی در نهمین کنفرانس فقه پزشکی اهل سنت که در سال ۱۹۹۷ برگزار شد بحث شبیه‌سازی را مورد بحث قرار داد و تاکید کرد که اسلام برای انجام پژوهش‌های علمی محدودیتی قائل نیست بلکه آن را یک وظیفه دینی می‌داند با توجه به مباحث گفته شده می‌توان نتیجه گرفت که اصل اساسی آن است که جریمه و مجازاتی برای شبیه‌سازی درمانی نمی‌توان

در نظر گرفت زیرا در نص فقه چنین چیزی در نظر گرفته نشده است. به اعتقاد محمد رافت عثمانی، هرگاه جنین مرحله یا مراحل از رشد را طی کرده باشد، جدا کردن اعضای آن و کشت این اعضا در بدن سایر افراد بیمار جنایت در حق جنین بوده و در نتیجه حرام است. بر اساس این نظریه عدم جواز شبیه‌سازی در یک نظام مبتنی بر اخلاق و ارزش‌ها است و در صورت بی‌توجهی به جنبه‌های اخلاقی و مذهبی در پیشرفت علم انسان‌ها در آینده بیش از امروز از علم بدون اخلاق و ارزش‌ها رنج خواهند برد. آنچه از آرای بعضی از فقیهان اهل سنت می‌توان برداشت کرد آن است که تلف کردن جنین‌های شبیه‌سازی شده زمانی که عذر عقلانی داشته باشد و با یک توجیه شرعی همراه باشد، مجاز دانسته می‌شود. عذری که هم عقلایی و هم قابل پذیرش باشد زمانی ایجاد می‌شود که اهمیت آن چیزی که قرار است نگهداری و حفظ شود بیشتر از اهمیت چیزی باشد که ضایع شده و از بین می‌رود (رملی، ۱۹۹۳م، ج ۸، ۴۱۸؛ یاسین، ۱۴۰۹ق، ۲۹۹). اما اگر قبول نماییم که درمان بیماری‌های صعب‌العلاج به دلیل تطویل دوره درمان و یا عدم وجود درمان مناسب باعث پیدایش حرج است، عذر شرعی محسوب شده و مجوزی برای اتلاف جنین‌های انسانی در لوله آزمایش تلقی می‌شود.

برخی از فقیهان اهل سنت نیز با استناد به قواعد عمومی که در شریعت موجود است مثل قاعده کمترین زیان^۱، قاعده آسان‌ترین بدی^۲ و قاعده کسب مصلحت بزرگ^۳ و بر حسب قاعده « خسارت تا حد امکان پرداخت می‌شود^۴ » از بین بردن جنین‌های شبیه‌سازی شده را مجاز شمرده‌اند (سلتوت، ۱۹۷۵م، ۲۹). بر این اساس، میشود ادعا کرد از بین بردن جنین ۳ تا ۷ روزه برای به دست آوردن سلول بنیادی، در صورتی مجاز خواهد بود که حفظ جان یا حصول سلامتی یک بیمار منوط به آن باشد. اساس چنین قضاوت فقهی، بر مبنای قواعد عمومی شریعت اهل تسنن است که مکلف یا مکلفین را به ارتکاب قواعد کمترین زیان^۵، آسان‌ترین بدی^۶، کسب مصلحت بزرگ^۷ و قاعده « خسارت تا حد امکان پرداخت می‌شود^۸ » دعوت می‌کند. دلیل ارائه شده برای قاعده کمترین زیان^۹ و تعبیر مشابه آن، یک دلیل مستحکم یا متقن عقلی است، به بیان ساده، تمامی عقلای عالم بی‌چون و چرا قبول دارند که اگر انسان بر سر دو راهی قرار گیرد که باید یکی از دو زیان را بپذیرد عقل سلیم حکم می‌کند که باید راهی را برگزیند که ضرر و زیان کمتری داشته باشد. (قماش، ۱۳۸۶، ۴۴۰).

شایان ذکر است، با توجه به اینکه فرق و مذاهب اهل تسنن دلیل معتبری درباره حرام بودن شبیه‌سازی درمانی ارائه نکرده‌اند باید در خصوص حکم حرمت، اصل برائت جاری شود. از نظر فقهای اهل سنت هیچ‌آیه‌ای از قرآن و روایتی که صراحتاً بیان شده باشد که تلف شدن جنین شبیه‌سازی شده حرام است وجود ندارد. با توجه به اختلاف آرا و نظرات نقل شده از طرف فقهای اهل سنت در این خصوص، ضعیف بودن ادعای اجماع در این حکم نیز بدیهی است. به علاوه، هیچ‌کدام از فقهای عامه بر حرام بودن اتلاف جنین پیش از آنکه روح در آن دمیده شده باشد، ادعای اجماع ننموده‌اند.

۱ اخف الضررين

۲ اهون الشرین

۳ جلب مصلحت عظمی

۴ الضرر يدفع بقدر الامکان

۵ اخف الضررين

۶ اهون الشرین

۷ جلب مصلحت عظمی

۸ الضرر يدفع بقدر الامکان

۹ اخف الضررين

حال برای روشن تر شدن دیدگاه اهل تسنن در خصوص شبیه سازی درمانی، نظرات مختلف فقیهان مذاهب چهارگانه را بیان نموده و سپس دیدگاه های فقهای عامه معاصر و نتایج حاصل از سمینارها و همایش های فقهی - پزشکی را ارائه می نماییم:

۳-۱- دیدگاه فقهای حنفی

فقهای حنفی معتقدند جنین به موجودی گفته می شود که مرحله مضغه را طی کرده باشد. (ابن عابدین، ۳: ۵۹۰، ۲۰۰۰) بنابر نظر عالمان اهل سنت حنفی تا زمانی که جنین در رحم مادر می باشد، جزئی از بدن او محسوب می شود پس مصونیت مستقل ندارد؛ اگرچه به محض خارج شدن از رحم به عنوان یک شخص محسوب شده و از تمامی حقوق و مصونیت ها برخوردار می گردد. در این معنا جنین در رحم به علت داشتن شخصیت واقعی دارای حقوق مرتبط به زندگی است و انسان بالقوه است. هرچه به زمان تولد نزدیک تر می شویم شخصیت جنین بیشتر شکل می گیرد و توجیه محکم تری برای صاحب حقوق شدن پیدا می کند. چنین تخمینی از شخصیت یافتن جنین، از عقاید فقهی موجود در میان فقهای حنفی ریشه می گیرد. (جزیری، بی تا، ۵: ۳۷۲)

در فقه حنفی، اقوال بسیاری در خصوص اتلاف جنین مشاهده می شود. دو نظر اصلی در میان فقهای آنان وجود دارد که مطرح می شود.

طبق نظر این دسته از بزرگان فقه حنفی انعدام جنین پس از بارداری جایز است مادامی که به مرحله تخلق (شکل گیری) نرسیده باشد و این امر پس از ۱۲۰ روز از بارداری حاصل می شود. با توجه به آنکه شکل گیری پیش از ۱۲۰ روز صورت می گیرد، معلوم می شود که مراد از تخلق در نظر آنان همان زمان دمیده شدن روح است؛ چنانکه ابن عابدین، فقیه حنفی، نیز بدین نکته اشاره نموده است. (عبدالناصر، ۲: ۵۶، ۱۴۱۰)

به هر روی این نظر، بر این استوار است که جنین از زمان دمیده شدن روح دارای حیات انسانی و قابل احترام است؛ اما پیش از آن، دارای چنین حرمتی نیست و حفظ آن لازم نیست. در مذهب حنفی نفس جنین برابر و هم سنگ نفس تولد یافته نیست؛ از این رو جنین از آن رو که وجود مستقل ندارد و جزئی از مادر به شمار می آید، نفس نامیده نمی شود. (قاضی زاده افندی، بی تا، ۱۰: ۲۹۹)

ابن رشد از فقهای حنفی مذهب نیز بر این باور است که تا هنگامی روح در جنین دمیده نشده است، از بین بردن آن مطلقاً جایز است؛ زیرا جنین تا قبل از دمیده شدن روح، انسان زنده به شمار نمی رود. در استدلال وی نیز گفته شده است: جنین، نفس محترم شمرده نمی شود؛ از این رو عنوان قتل بر آن صدق نمی کند زیرا قتل یعنی ازاله روح و جنین در این مرحله فاقد روح است. لذا مشمول آیه شریفه: «لَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ الْآلِ بِالْحَقِّ» نمی گردد، زیرا ملاک حرام بودن قتل، نفس محترم است و جنین در این مرحله نفس محترم نیست. (ابن عابدین، ۸: ۵۸۶، ۲۰۰۰)

در مقابل قول اول، عده ای دیگر از فقهای حنفیه، اسقاط جنین را پیش از چهار ماه در هیچ مرحله ای جایز نمی دانند مگر در صورتی که عذری در میان باشد. (زیدان، ۳: ۱۲۱، ۱۹۹۴) دو دلیل برای این مطلب آورده شده است: ۱. منی پس از استقرار در رحم نهایتاً دارای زندگی می شود؛ بنابراین، الان نیز حکم حیات داشته و رعایت حفظ آن لازم است. ۲. دلیل دوم بر یک قیاس استوار است. بدین بیان که شخص مُحَرَّم در زمان حج اگر تخم صید را بشکند ضامن است زیرا مبدأ و منشأ شکستن تخم، صید است. پس اگر در این مورد گناه داشته باشد، در مسأله اتلاف جنین نیز در صورتی که بدون عذر صورت پذیرد، حرمت صادق است. (عبدالناصر، ۳: ۱۵۹، ۱۴۱۰)

بر پایه آنچه تاکنون از مذاهب فقهی مذکور بیان شد:

۱. مرحله نطفه (چهل روز اول): بیشتر فقیهان مذهب شافعی و حنبلی و حنفی و همین‌طور بعضی از فقهای مالکی، اتلاف در این مرحله را بدون شرط، جایز می‌دانند و از دیگر سو، بیشتر فقهای مالکی و برخی حنفی‌ها و غزالی از شافعی و ابن جوزی از حنبلی آن را حرام می‌دانند.

۲. مرحله علقه (چهل روز دوم): بیشتر فقیهان حنفی و شافعی و همین‌طور ابن عقیل از فقیهان حنبلی، اتلاف در این مرحله را مباح می‌دانند ولی از دیدگاه همه فقیهان مالکی و برخی فقیهان حنفی و شافعی، حرام تلقی می‌شود.

۳. هیچ یک از فقیهان مذاهب چهارگانه، اتلاف جنین پیش از چهار ماه را قتل نفس نمی‌دانند؛ از این رو ابن قدامه بر این باور است که جنین پیش از دمیده شدن روح همچون جمادات است، بدین سبب در صورت اتلاف قبل از چهار ماه نه غسل نیاز دارد و نه نماز به آن واجب است چرا که از هاق روح نشده و میت نیست. (ابن قدامه، ۳۹۸:۲، ۱۹۸۴)

ابن حزم تصریح می‌کند که اتلاف جنین پیش از چهار ماه، از هاق روح به شمار نمی‌آید و تنها در این مورد یک جنین یک جنین اتلاف گردیده است و بس، نه اینکه انسانی به قتل رسیده باشد. (ابن حزم، ۳۰، ۸، ۱۹۹۸)

بنابراین می‌توان گفت، از بین بردن جنین پیش از چهار ماه جایز است؛ بنابر مذاهبی چون رأی غالب حنفی‌ها و همین‌طور فقهایی چون ابن عقیل که اتلاف پیش چهار ماه را به طور کلی جایز می‌دانند، دلیل مسأله روشن است. اما بنابر مذاهبی چون مالکی یا کسانی چون غزالی که اتلاف پیش از چهار ماه را حرام می‌دانند، نیز می‌توان چنین حکمی را به آن‌ها استناد داد، زیرا بنابر هر چهار مذهب فقهی، اتلاف جنین در این مرحله، قتل نفس قلمداد نمی‌شود و از این رو مشمول آیه «لا تقتلوا النفس التي حرم الله الا بالحق» مانند نیست؛ بنابراین جنین در این مرحله، تکه ای خون است که البته رشد دارد. بدین رو اتلاف آن چیزی جز تلف کردن شیء نخواهد بود.

از دیگر سو، بنابر نظریه‌هایی که اتلاف عمدی جنین را، پیش از چهار ماهگی، حرام می‌دانند از آنجا که جنین در این مرحله شیء است، به نظر می‌رسد اتلاف جنین در صورت وجود عذر عقلایی و قابل پذیرش، جایز باشد. عذر عقلایی هنگامی وجود خواهد داشت که اهمیت آن امری که قرار است حفظ شود، بیشتر از اهمیت آن چیزی باشد که قرار است از میان برود و به نظر می‌رسد اهمیت نجات جان یا سلامتی بیماران صعب‌العلاج و لاعلاج بیشتر از اهمیت حیات جنین چند روزه باشد.

به نظر علمای مذهب حنفی تا زمانی که جنین در رحم مادر قرار دارد، جزئی از بدن مادرش محسوب شده و در نتیجه مصونیت مستقلی ندارد؛ اما به محض آنکه از رحم مادر خارج شود به عنوان یک موجود زنده مستقل به حساب آمده و در نتیجه دارای تمامی حقوق و مصونیت‌ها می‌شود. به بیان دیگر، جنینی که در رحم مادر قرار دارد همانند یک شخصیت واقعی به حساب آمده و در نتیجه دارای تمامی حقوق مربوط به زندگی است و به صورت بالقوه یک انسان بشمار می‌آید (عبدالناصر، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ۵۶).

با این توضیح روشن شد، جنین‌های آزمایشگاهی چند روزه فاقد روح، واجد حقوق و نیز دارای شأن حقوقی همانند جنین‌های طبیعی مستقر در رحم نیستند.

۳-۲- دیدگاه فقهای معاصر اهل سنت

در گفتمان فقهی اهل سنت، اصل بر ممنوعیت از بین بردن جنین پس از استقرار در رحم است زیرا جنین از آنجا که حیات دارد، بدون عذر معقول سلب حیات از آن ناروا قلمداد می‌شود. برخی دیگر از فقهای معاصر عامه، از بین بردن جنین را قبل از استقرار

شدن در رحم مادر مجاز می‌دانند حتی اگر بدون عذر با شد، اما بعد از استقرار جنین در رحم مادر در صورتی از بین بردن آن را جایز می‌دانند که عذری وجود داشته باشد (زحیلی، ۱۴۰۴ق، ۵۵۷).

تمامی کسانی که اعتقاد دارند از بین بردن جنین قبل از چهار ماه ممنوع است، قبول می‌کنند که در صورت وجود عذری معقول و منطقی، از بین بردن جنین مجاز است. بنابراین در خطر بودن جان یا سلامت افراد بیماری که به سلول‌های بنیادی استخراج شده از یک جنین شبیه‌سازی شده احتیاج دارند را نیز می‌توان نمونه‌ای از عذر معقول و منطقی برای از بین بردن جنین دانست (شلتوت، ۱۹۷۵م، ۲۹۲).

باید توجه داشت، نظر برگزیده در میان مذاهب فقهی عامه، دیدگاه دکتر عبدالکریم زیدان استاد فقه قرن حاضر است که فرموده اند: «اگر از بین بردن جنین به دلیل معالجه یک بیمار بوده و دارای یک توجیه شرعی باشد، اتلاف جنین در مرحله قبل از دمیده شدن روح در آن، از نظر شرعی بلا مانع است». استاد فقه مقارن، دکتر یوسف قرضاوی نیز در مورد به کارگیری شبیه‌سازی درمانی گفته است: «اگر هدف از شبیه‌سازی درمانی این باشد که اعضای مشخصی از بدن، همانند قلب یا کبد یا کلیه شبیه‌سازی شود و در درمان بیماری شخصی بیمار از آن استفاده گردد، نه تنها حرام نمی‌باشد بلکه بسیار پسندیده و مستحب نیز است» (قرضاوی، ۱۳۸۲، ۲۳).

گفتنی است در فقه اهل سنت بر اساس نظرات و دیدگاه‌های شورای فتوای جهان اسلام که فتوای صادره توسط آن در عربستان اساس و پایه بسیاری از فعالیت‌های پزشکی است، شبیه‌سازی درمانی جنین و استفاده از آن با هدف درمانی و تحقیقاتی مجاز دانسته شده است (عبدالرحمن العوضی و رجایی الجندی، ۱۹۹م، ۶۵۷). این مساله در کنفرانس مجمع الفقه الاسلامی که ۱۷ — ۲۳ شعبان ۱۴۱۰ — ۲۰ مارس (۱۹۹۰) در جدّه برگزار شد، نیز مطرح شد. بنابر نظر و دیدگاه اکثریت مشارکت‌کنندگان در سمینار، جنین‌های بارور شده تا زمانی که در رحم مادر کشت نشده باشند دارای حرمت انسانی نبوده و در نتیجه می‌توان آن‌ها را از بین برد.

نتیجه‌گیری

امروزه بحث شبیه‌سازی به ویژه شبیه‌سازی درمانی در جامعه جهانی بسیار مورد بررسی قرار گرفته است. جدایی از مباحث مربوط به علوم پزشکی، در ارتباط با شبیه‌سازی درمانی مسائل اخلاقی، حقوقی و همچنین سیاسی نیز باید مورد توجه دقیق و موشکافانه قرار گیرند. در شبیه‌سازی درمانی، جنینی که از طریق تلقیح مصنوعی ایجاد می‌شود در خارج از رحم مادر (یعنی در آزمایشگاه) رشد می‌یابد تا بتوان با بکارگیری سلول‌های بنیادی مستخرج از آن نارسایی‌های شدید سلولی در بیمار دیگری درمان شود که هدف از این کار به هیچ عنوان تولید کلمات انسانی نبوده بلکه هدف بازبانی حیات، سلامتی و بهبودی کامل انسان‌ها می‌باشد.

فقه شیعه و اهل سنت نسبت به این مسئله دیدگاه‌های متفاوتی را ارائه داده‌اند. برخی از فقها حاکم به جواز شبیه‌سازی و برخی دیگر حکم به عدم جواز داده‌اند در حالی که به طور قطع و به صورت مطلق نمی‌توان نسبت به این موضوع حکمی را صادر کرد. شاید بتوان گفت منشاء چنین اختلافاتی میان فقها عدم وجود نص خاص در این رابطه است.

از نظر فقه شیعه و اهل سنت جنینی که در اولین مراحل وجود خویش قرار دارد و هنوز به رحم منتقل نشده است هیچ کدام از احکام شرعی مانند واجب بون نگهداری و حفظ و حرام بودن تزیین بر آن صدق نمی‌کند و استفاده درمانی و استخراج سلول‌های بنیادی از آن اشکال است. با بررسی دیدگاه‌ها و قواعد فقهی این نتیجه حاصل شد که آغاز حیات انسانی مورد حمایت شارع مقدس در مراحل پس از استقرار در رحم است و فقط با این شرایط جنین انسانی مشمول اطلاق حمل موضوع مواد قانون مدنی و جزایی و برخوردار از حرمت سرقت و یا بهره‌مند از حقوق مدنی می‌گردد و قبل از آن جنین تنها دارای حیات نباتی و سلولی

است و بنابراین جنین‌های آزمایشگاهی با او صاف گفته شده مشمول هیچ یک از قواعد و اصول مورد حمایت اشاره نیست و از آنجا که شبیه‌سازی درمانی به دلیل کاربردها و فواید آن و با عنایت به اینکه می‌تواند به تحولات پیشرفت‌های شگرفی در عرصه تب منجر شود و کمک شایانی به زندگی کیفی و کمی از سان نماید میتوان حکم به جواز آن داد، اما لازم است ثابت مند شود و توسط قوانین و مقررات لازم حدود و ثغور آن مشخص گردد.

تجویز شبیه‌سازی درمانی به آن معنا نیست که این شبیه‌سازی فارغ از هرگونه نظارت باشد شبیه‌سازی درمانی پیتانسیل بسیار زیادی برای سوء استفاده احتمالی سودجویان و انحراف از مسیر اولیه خود را دارد بنابراین باید توجه نمود که ضمن حمایت از شبیه‌سازی درمانی، کنترل و نظارت دقیق و موثر بر آن نیز باید همواره مد نظر متصدیان مربوطه قرار داشته باشد. در واقع به واسطه استفاده از روش شبیه‌سازی هیچگونه دخل و تصرفی در نظام خلقت ایجاد نمی‌شود در نتیجه نمیتواند. در خصوص شبیه‌سازی درمانی همه حقوقدانان به اتفاق معتقدند مخالفت و ممنوعیت با استفاده از این روش‌ها عقلانی نیست هرچند که دیدگاه‌ها و دلایلی که آنها ارائه کرده‌اند به لحاظ استدلالی مستند نمی‌باشد.

منابع

- ابن بابویه قمی، علی بن حسین. (۱۴۰۴ق). من لا یحضره الفقیه، قم، جامعه مدرسین.
- ابن عابدین، محمد امین. (۲۰۰۰م). ردّ المختار علی الدرّ المختار، دمشق، دار الثقافه و التراث.
- ابن قدامه، عبد الرحمن. (۱۹۸۴م). الشرح الکبیر، بیروت، دار الکتب العربی.
- اسلامی، سیدحسن. (۱۳۸۶). شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- آخوند خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۲۴ق). کفایه الاصول، قم، موسسه نشر اسلامی، قم.
- بهوتی، منصور ابن یونس. (۱۴۱۸ق). کشف القناع عن متن الاقناع، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- پایا، علی. (۱۳۸۶). سلول‌های بنیادی؛ مبانی، کاربردها و چالش‌ها، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات.
- تبریزی، جواد. (۱۳۸۲). پاسخ به استفتاء، شماره ۱۶۱۵، مورخ ۱۳۸۲/۱/۸.
- جبعی عاملی، زین الدین. (۱۴۱۰ق). الروضه البهیة فی شرح اللعنه الدمشقیه، قم، انتشارات داوری.
- جزیری، عبدالرحمن، الفقه علی المذاهب الاربعه، بیروت، انتشارات دارالفکر، بی تا.
- جناتی، محمد ابراهیم. (۱۳۸۲). «رساله توضیح المسائل، استفتائات»، قم، انتشارات انصاریان.
- جواهری، حسن. (۱۳۸۵). «تقسیم جنینی و شبیه‌سازی»، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، شماره ۴۷.
- حلی، جمال الدین. (۱۴۱۳ق). منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیه.
- دردیر، ابو البرکات، الشرح الکبیر مع حاشیه الدسوقی، بیروت، دار احیاء الکتب العربیه، بی تا.
- راسخ، محمد. (۱۳۸۲). «جدال حیات، بررسی اجمالی تئوری‌های سقط جنین»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۳۸.
- رعینی، خطاب. (۱۴۱۶ق). مواهب الجلیل لشرح مختصر خلیل، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- رمضان البوطی، محمد سعید. (۱۴۰۹ق). مساله تحدید النسل وقایه و علاج، دمشق، مکتبه الفارابی.
- رملی، شمس الدین. (۱۹۹۳م). نهایه المحتاج الی شرح المنهاج، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- روسو، انزوا و دیوید کوو. (۱۳۸۰). مهندسی ژنتیک (رویاها و کابوس‌ها)، ترجمه حمیده علمی غروی و محمد صبور، تهران، انتشارات فاطمی.

- زحیلی، وهبه مصطفی. (۱۴۰۴ق). الفقه الاسلامی وادلته، بیروت، انتشارات دار الفکر.
- السان، مصطفی و زینب کنعانی. (۱۳۸۳). تلاقی اخلاق - حقوق و واقعیت در شبیه‌سازی انسان ضرورت تحلیل منطقی و ایجاد تعادل، تهران: انتشارات سمت.
- سلطانی، عبدالظاهر. (۱۳۸۲). «حکم شرعی همانند سازی حیوان و انسان»، پایان نامه کارشناسی ارشد فقه شافعی، دانشکده الهیات دانشگاه تهران.
- شلتوت، محمود. (۱۹۷۵م). الفتاوی، القاهره، دار الشروق.
- صادقی، محمود. (۱۳۸۳). همانند سازی انسان از نظر مراجع ادیان آسمانی و بررسی آن از نظر فقه اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
- صارمی، ابوطالب. (۱۳۸۲). کلونینگ، تهران، انتشارات جهان رایانه.
- صافی گلپایگانی، لطف الله. (۱۳۹۱). پاسخ به استفتاء، شماره ۹۱۲۴۹، مورخ ۱۳۹۱/۰۳/۱۲.
- صانعی، یوسف. (۱۳۸۵). استفتائات پزشکی، تهران: انتشارات میثم تمار، ص ۸۱.
- صانعی، یوسف. (۱۳۸۱). پاسخ به استفتاء، شماره ۱۰۰/۹۲۹۴، مورخ ۱۳۸۱/۱۰/۱۰.
- طلعتی، محمد هادی. (۱۳۸۳). رشد جمعیت، تنظیم خانواده و سقط جنین: آراء و مبانی فقهی-حقوقی، قم: بوستان کتاب.
- عبدالناصر، جمال. (۱۴۱۰ق). الموسوعه الفقهيه، قاهره، المجلس الاعلی للشئون الاسلاميه.
- عبدالرحمن العوضی، عبدالله و احمد رجایی الجندی. (۱۹۹۴م). رویه اسلامی لزراعه بعض الاعضاء البشريه، کویت، المنظمه الاسلاميه للعلوم الطبيعه.
- علیش، احمد بن محمد، فتح العلی المالک فی الفتوی علی مذهب الامام مالک، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- غزالی، محمد. (۱۹۹۸م). احیاء علوم الدین، حلب، انتشارات دار الوعی.
- فاضل هندی، بهاء الدین. (۱۴۰۵ق). کشف اللثام، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- قاضی زاده افندی، شمس الدین احمد، نتایج الافکار فی کشف الرموز و الافکار، بیروت، انتشارات: دار الفکر، بی تا.
- قرضاوی، یوسف. (۱۳۸۲). «شبیه‌سازی»، ترجمه نور الدین سعدیانی، مجله دین پژوهان، دوره ۳، شماره ۳.
- قماش، سعید. (۱۳۸۶). اسقاط عمدی جنین از دیدگاه فقه اهل سنت، تهران، انتشارات سمت و مرکز تحقیقات بیوتکنولوژی تولید مثل پژوهشکده ابن سینا.
- گفتگو با اندیشه‌وران حوزه. (۱۳۸۵). «زوایای پیدا و پنهان شبیه‌سازی»، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، سال سیزدهم، شماره ۴۷.
- لاریجانی، باقر و زاهدی، فرزانه. (۱۳۸۳). «جنبه‌های اخلاقی و قانونی تولید و استفاده از سلول‌های بنیادی جنینی انسان»، اخلاق زیستی (بیواتیک): مجموعه مقالات، تهران: انتشارات سمت.
- محمدی، زینب. (۱۳۸۹). «رویکردی فقهی حقوقی بر حیات بالقوه رویان آزمایشگاهی»، فصلنامه فقه پزشکی، سال دوم، شماره دوم.
- محمدی، ابوالحسن. (۱۳۸۲). اصول استنباط فقه اسلامی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- مدکور، محمد سلام. (۱۹۶۹م). الجنین و الاحکام المتعلقة به فی الفقه الاسلامی، قاهره، دار النهضه العربيه.
- مرداوی، علی بن سلیمان. (۱۹۷۸م). الانصاف، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر، «المسائل المستحدثه فی الطب»، مجله فقه اهل بیت، سال سوم، شماره ۱۰، بی تا.
- منتظری، حسینعلی. (۱۳۸۱). احکام پزشکی، تهران: انتشارات سایه.

- منتظری، حسینعلی. (۱۳۸۲). پاسخ به استفتاء، شماره ۲۰۵۶، مورخ ۱۳۸۲/۱/۱۸.
- موسوی بجنوردی، سید میرزا حسن. (۱۳۸۹). القواعد الفقهیه، نجف، مطبعه الآداب.
- مومن قمی، محمد. (۱۳۸۵). «شبیه‌سازی؛ انواع و احکام آن»، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، شماره ۴۵ و ۴۶.
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۷ق). جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- نعمتی، احمد. (۱۳۸۶). سقط جنین از دیدگاه شریعت و فقه مقارن، تهران، انتشارات سمت و مرکز تحقیقات بیوتکنولوژی تولید مثل - پژوهشکده ابن سینا.
- یاسین، محمد نعیم. (۱۴۰۹ق). «احکام اجهاز الحمل»، مجله الشریعه الكويت، سال ششم، شماره ۱۳.
- یاسین، عبداللطیف. (۲۰۰۰م). الاستنساخ بین الدین و العلم، دمشق، اتحاد الکتاب العرب.